

УДК 340.114(477)+338.48

Олександр Нелін,
доктор юридичних наук,
професор Київського університету туризму,
економіки і права

КОНСТИТУЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ОСНОВНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ УКРАЇНИ

У статті досліджується конституційний механізм захисту основних прав і свобод людини і громадянина в правовій доктрині України. Аналізується багатовекторність даного правового інституту на практиці. Відзначається, що найбільш ефективним інститутом судового захисту прав людини у сучасній демократичній державі і суспільстві є конституційне правосуддя. Окреслюються проблеми права доступу громадян до конституційного правосуддя. Розглядаються моделі розширення доступу до конституційного правосуддя.

Ключові слова: конституційне правосуддя, судовий захист прав людини і громадянина, механізм реалізації, гарантії та захист прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, адаптація законодавства України до вимог Європейського Союзу.

Серед низки проблем, які сьогодні виникають у процесі політико-правового розвитку України, концептуальним є питання забезпечення конституційно-правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина. Нині в державно-правовій доктрині спостерігається переоцінка пріоритетних напрямів дослідження. Дослідники все частіше звертаються до розробки конституційно-правового механізму забезпечення (реалізації, охорони та захисту) прав людини. Це пов'язано з усвідомленням того, що недостатньо мати матеріальні норми, розвинену систему законодавства, а потрібні чіткі механізми їх втілення в життя, що повною мірою стосується конституційно-правової сфери.

Для України захист прав людини як складова європейської інтеграції є одним із ключових напрямів її внутрішньої та зовнішньої політики, у реалізації якої беруть участь органи державної влади та органи місцевого самоврядування, громадськість, наукові установи, судові та правоохоронні органи України.

Вступ України до Ради Європи, прийняття Конституції України (1996 р.), ратифікація парламентом України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) [1] є тими під-

валинами, які охоплюють основні напрями правової реформи в Україні, спрямовані на утвердження і забезпечення, гарантування і захист основних прав і свобод людини і громадянина. В Україні визначається необхідність подальшої гармонізації законодавства з міжнародно-правовими стандартами у сфері прав людини. Під кутом зору даної ідеології відбувається переоцінка поглядів на конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні, уdosконалення механізму реалізації, гарантії та захисту прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу.

На жаль, Україна ще не може похвалитися сталим механізмом реалізації основних прав людини. Але й те, що зроблено за часи Незалежності, не може не викликати захоплення. Це, насамперед, новосформовані інститути захисту прав людини — Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Конституційний та адміністративні суди; це також модернізовані інститути правозахисту — адвокатура, нотаріат тощо.

Підґрунтам для розроблення теми дослідження стали наукові праці сучасних українських учених-теоретиків консти-

туційного права В. М. Кампа, М. І. Коюбри, А. М. Колодія, І. О. Кресіної, А. Ю. Олійника, В. Ф. Погорілка, В. Л. Федоренка, В. Я. Тація, Ю. М. Тодики, М. В. Савчин, А. О. Селіванова, Н. Г. Шукліної, В. М. Шаповала, Ю. С. Шемшученка та ін.

З огляду на це, мета даної публікації полягає в переосмисленні теоретичних і методологічних засад, виявленні та розробці основних проблем, пов'язаних з удосконаленням механізму реалізації, гарантії та захисту прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу.

Закріплення на конституційному рівні основних прав і свобод людини і громадянина є важливою гарантією їх здійснення. Але воно ще не забезпечує дотримання, використання і захист цих прав у реальному політико-правовому житті. Тому необхідним у цій проблемі є не теоретична розробка прав і свобод людини (хоча таке завдання, звичайно, не знімається), а дослідження і вдосконалення всіх конституційно-правових гарантій та механізмів для їх реалізації, тобто практична сфера [2, с. 263, 268].

Для України захист прав людини як складової європейської інтеграції є одним із ключових напрямів її внутрішньої та зовнішньої політики, у реалізації якої беруть участь органи державної влади та органи місцевого самоврядування, громадськість, наукові установи, навчальні заклади тощо.

Аналіз існуючих поглядів у теорії конституційного права дає підстави зробити висновок, що останнім часом теорія правових механізмів привертає все більше уваги науковців. На думку С. С. Алексєєва, найбільш повне розуміння закономірностей певних явищ досягається в результаті дослідження механізму їхньої дії [3, с. 3].

Необхідно зазначити, що в юридичній літературі все ширше використовується категорія «механізм». Автор поділяє висновок Ю. М. Тодики, що недостатньо мати матеріальні норми, розвинену систему законодавства, а потрібні чіткі механізми їх втілення в життя, що повною мірою стосується конституційно-правової сфери [4, с. 336—337].

Наразі у конституційно-правовій доктрині немає усталеного визначення механізму реалізації прав та свобод людини і громадянина. Під таким механізмом одні вчені розуміють спосіб здійснення прав і свобод, тобто особливим чином погодженні правомірні позитивні дії особи, усіх зобов'язаних та інших суб'єктів права, а також умови і факти, що впливають на цей процес [5, с. 52]; інші — певну соціальну систему, у рамках якої явища правового порядку тісно взаємодіють з певними організаційними структурами, діяльністю самих громадян, що реалізують свої суб'єктивні права, функціонуванням відповідних установ, посадових осіб [6, с. 14].

У деяких випадках при розгляді механізму реалізації основних прав і свобод людини і громадянина це питання фактично підміняється механізмом їх правового регулювання. Але такий підхід нам видається надто вузьким і обмеженим. Необхідно зазначити, що у певних випадках в юридичній літературі ототожнюються поняття гарантій основних прав і свобод людини і громадянина та механізму їх реалізації. Існує точка зору, що механізм реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина складається, насамперед, з гарантій їх забезпечення або поєднусе гарантування, реалізацію й охорону конституційних прав і свобод громадян.

Так, на думку В. Є. Чиркіна, в країнах ринкової економіки економічним і політичним гарантіям у конституційному праві приділяється мало уваги, акцент робиться на юридичні гарантії [7, с. 84]. В. М. Корельський і В. Д. Перевалов під соціально-правовими гарантіями розуміють заборони на розпал соціальної, расової, національної і релігійної дискримінації, загальнодоступність і безкоштовність основної загальної і професійної освіти [8].

Автор поділяє концепції вчених, що в умовах правової держави всі гарантії слід визначати як правові, що поділяються на нормативно-правові та організаційно-правові. На думку М. С. Малейна, юридичні гарантії — це норми права, які передбачають у своїй сукупності правовий механізм, покликаний сприяти реалізації діючих законів [9, с. 41—48].

М. О. Баймуратов вважає, що юридичні гарантії охоплюють всі правові засоби, які забезпечують здійснення і охорону прав і свобод людини і громадянина [10, с. 334].

Пріоритетним видом юридичних гарантій є нормативно-правові гарантії, під якими слід розуміти систему норм щодо реалізації прав та свобод людини і громадянина, тобто норм, що передбачають юридичну відповідальність, юридичні обов'язки, процесуальні норми. Нормативні гарантії знаходять своє об'єктивне відображення в системі чинного законодавства України у сфері прав і свобод людини і громадянина, а саме — в Конституції, законах України та підзаконних нормативно-правових актах [11, с. 555].

Автор відзначає, що організаційно-правові гарантії представлені системою основних суб'єктів конституційного права, що включає український народ, територіальні громади, органи державної влади і органи місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб тощо. Ці суб'єкти конституційного права уповноважені визначати основні права і свободи людини і громадянина, закріплювати механізм їх реалізації та здійснювати судовий і позасудовий захист конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно до ст. 55 Конституції України судовий захист прав і свобод людини і громадянина здійснюється системою судів загальної юрисдикції. Держава гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, що порушують права і свободи людини і громадянина [12].

У випадку використання всіх національних засобів судового захисту своїх прав і свобод особа може звернутися до міжнародних судових установ (наприклад, до Європейського суду з прав людини).

Нині обґрунтована позиція, що кожен має право звернутися за захистом своїх прав і свобод до позасудових суб'єктів, уповноважених захищати конституційні права і свободи людини і громадянина. В Україні для цього існує спеціально

створений орган — Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [13, с. 448—457]. У разі коли національні позасудові засоби захисту прав людини вичерпано, особа має гарантоване Конституцією України право звернутися до міжнародних правозахисних організацій (ст. 55).

Однак, на думку автора, найбільш ефективним інститутом судового захисту прав людини у сучасній демократичній державі і суспільстві є конституційне правосуддя.

Підставами для порушення питання про відкриття провадження у справі щодо відповідності норм чинного законодавства принципам і нормам Конституції України стосовно прав та свобод людини і громадянина є:

- 1) наявність спірних питань щодо конституційності прийнятих і оприлюднених у встановленому порядку законів, інших правових актів;
- 2) виникнення спірних питань щодо конституційності правових актів, виявленіх у процесі загального судочинства;
- 3) виникнення спірних питань щодо конституційності правових актів, виявленіх органами виконавчої влади в процесі їх застосування та Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини у процесі його діяльності.

У разі виникнення у процесі загального судочинства спору щодо конституційності норми закону, яка застосовується судом, провадження у справі зупиняється. За таких умов відкривається конституційне провадження у справі, і справа розглядається Конституційним Судом України невідкладно.

Предметом конституційного провадження у справах щодо конституційності норм законів, якими суперечливо регулюється порядок реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина, є вирішення спірних питань конституційності норм двох чи більше законів або актів міжнародного права, визнаних обов'язковими на території України, що встановлюють різний порядок реалізації одних і тих самих конституційних прав та свобод, чим суттєво обмежуються можливості їх використання.

У рішенні Конституційного Суду України визначається, норми якого за-

кону є конституційними, а якого — не-конституційними і нечинними.

Суб'єктами права на конституційне подання із зазначених питань є Президент України, не менш як сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Судовий захист прав та свобод людини і громадянина може здійснюватися також через офіційне тлумачення Конституції України та законів України [14, с. 241—255]. Так для будь-якої країни, у тому числі й для України, досить важливе питання — право доступу громадян до конституційного правосуддя.

Проблема права доступу громадян до конституційного правосуддя активно обговорюється в науковій спільноті, суддями Конституційного Суду України і парламентаріями. Одні з них вважають, що вимоги ст. 94 Конституції України (1996 р.) фактично слугують засобом обмеження права громадян на доступ до конституційного правосуддя [15, с. 9], інші переконані, що право громадян України на конституційне звернення є унікальним у системі конституційної юстиції [16, с. 127]. Але на практиці із сотень конституційних звернень громадян, що подаються до КСУ протягом року, лише кілька десятків надходять на його розгляд і тільки по декількох з них КСУ ухвалює рішення. Тобто ефективність права громадян на конституційне звернення залишає бажати кращого.

Природно, що за таких обставин однією з ключових проблем доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні є легалізація права громадян на конституційну скаргу.

У юридичній науці існує дуалізм поглядів на цю проблему: одні автори пропонують передбачити таке право громадян у Конституції та законодавстві України і лише після цього керуватися ним на практиці. Таку думку поділяють і судді КСУ, які вважають, що без зазначеного врегулювання конституційні скарги громадян юридично неможливо розглядати. Інші фахівці вважають, що немає необхідності в нормативно-правовому врегулюванні інституту конституційної скарги, оскільки КСУ може само-

стійно створити правове поле для реалізації громадянами права на таку скаргу. Для цього, на їх думку, необхідно відповідним чином витлумачити положення Конституції України про право громадян на судовий захист.

Отже, в Україні існує проблема більш широкого доступу громадян до конституційного правосуддя, яку законодавець може вирішити шляхом впровадження до правової системи держави інституту конституційної скарги. Фактично досягти такого результату в Україні можна, на наш погляд, трьома основними шляхами:

а) перший варіант — запровадженням розгляду конституційних скарг громадян у КСУ, з чим погоджується більшість українських дослідників;

б) другий варіант — надання громадянам у судовому процесі (адміністративному, господарському, кримінальному, цивільному) права клопотати (як це прийнято у судах країн загального або англосаксонського права) про неприйнятність застосування до них в їх судових справах законів чи інших правових актів, які, на їхню думку, є неконституційними;

в) третій варіант — розширення доступу громадян до конституційного правосуддя можна досягти також шляхом надання всім судам загальної юрисдикції права звертатися безпосередньо до КСУ з конституційними поданнями, нарівні з ВСУ, щодо конституційності положень законів та інших правових актів у разі, коли громадяни, до яких у судовому процесі застосовуються ці акти, обґрунтують їх неконституційність.

Отже, аналіз теорій, ідей, концепцій наукових праць дає змогу зробити такі висновки.

По-перше, права і свободи людини і громадянина є однією із найважливіших суспільних цінностей, головним об'єктом більшості конституційно-правових відносин. Ефективність їх виконання, використання та дотримання, зрешті, їх реальність залежить від рівня їх захищеності, гарантованості.

По-друге, особлива увага в механізмі реалізації, гарантії та захисту прав і свобод людини і громадянина приділяється судовому і позасудовому захис-

ту. У випадку використання всіх національних засобів судового захисту своїх прав і свобод особа може звернутися до міжнародних судових установ, наприклад, до Європейського суду з прав людини.

По-тretє, в цілому Конституційний

Суд України виконує у судовій системі важливу роль інструменту впровадження європейських стандартів прав людини. Однак для підвищення ролі КСУ у сфері прав людини в Україні необхідно започаткувати інститут конституційної скарги громадян.

С П И С О К В И К О Р И С Т А Н ИХ Д Ж Е Р Е Л

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 4 листопада 1950 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.espch.ru/content/view/52/37>.
2. Теория государства и права. Курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — М. : Юристъ, 1997. — 672 с.
3. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1966. — С. 187.
4. Тодика Ю. М. Конституція України: проблеми теорії і практики : монографія / Ю. М. Тодика. — Х. : Факт, 2000. — 608 с.
5. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / отв. ред. Е. А. Лукашова. — М. : Наука, 1983. — 264 с.
6. Пехов В. Н. Деятельность милиции в механизме реализации прав и свобод граждан : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук / В. Н. Пехов ; Одесский гос. ун-т. — О., 1992. — 20 с.
7. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / В. Е. Чиркин. — М. : Юристъ, 1997. — С. 84.
8. Теория государства и права : учебник / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. — М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М., 1999. — С. 506.
9. Малеин Н. С. Повышение роли закона в охране личных и имущественных прав граждан / Н. С. Малеин // Сов. государство право. — 1974. — № 6. — С. 41—48.
10. Баймуратов М. О. Міжнародне право / М. О. Баймуратов. — Х. : Одиссей, 2000. — С. 334.
11. Лисенков С. Л. Гарантії прав та свобод людини і громадянина / С. Л. Лисенков, А. П. Тарапон // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко [та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 1998. — Т. 1. : А—Г. — С. 555.
12. Нелін О. І. Суд, правоохранні та правозахисні органи України : підручник / О. І. Нелін. — Київ : ВПЦ «Київський університет», 2015. — 503 с.
13. Там само. — С. 448—457.
14. Там само. — С. 241—255.
15. Кампо В. Деякі проблеми вдосконалення конституційної юстиції в Україні / В. Кампо // Право України. — 2010. — № 6. — С. 9.
16. Ткачук П. Роль і місце Конституційного Суду України у захисті основних прав і свобод людини / П. Ткачук, А. Ткачук // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 4. — С. 127.

Нелин Александр. Конституционный механизм защиты основных прав и свобод человека и гражданина в правовой доктрине Украины.

В статье исследуется конституционный механизм защиты основных прав и свобод человека и гражданина в правовой доктрине Украины. Анализируется многовекторность данного правового института на практике. Отмечается, что наиболее эффективным институтом судебной защиты прав человека в современном демократическом государстве и обществе есть конституционное правосудие. Очерчиваются проблемы права доступа граждан к конституционному правосудию. Рассматриваются модели расширения доступа к конституционному правосудию.

Ключевые слова: конституционное правосудие, судебная защита прав человека и гражданина, механизм реализации, гарантии и защита прав, свобод и обязанностей человека и гражданина, адаптация законодательства Украины к требованиям Европейского Союза.

5–6/2016

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

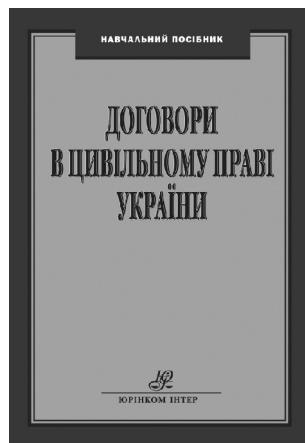
Юридична Україна

Nelin Alexander. Constitutional mechanism of human and civil rights and liberties protection in legal doctrine of Ukraine.

Among the number of problems arising today in the process of political and legal development of Ukraine the conceptional one is the issue of providing constitutional and legal mechanism of human rights and liberties protection. Today in state and legal doctrine the reevaluation of research priorities can be observed. The researchers more often appeal to the development of the constitutional and legal mechanism for ensuring (realizing and protecting) human rights. This is bound up with understanding that it is insufficient to have only material regulations and developed legal system but some clear mechanisms of their implementation are also required, which, to the full extent, is related to the constitutional and legal sphere. For Ukraine human rights protection as an integral part of the European integration is one of the key guidelines in its national and international policy that is being realized by the state and local power authorities, civil society, scientific establishments, judicial and law enforcement bodies.

It has been noted that the most efficient institution of judicial human rights protection in modern democratic state and society is the constitutional justice. The author outlines some problems with the citizens right for access to the constitutional justice. As well as some models of widening access to the constitutional justice are being studied.

Key words: constitutional justice, judicial protection of human civil rights and liberties, mechanism of realization, guarantees and protection of human civil rights and liberties, adaptation of Ukrainian legislation to the EU requirements.

Договори в цивільному праві України : навч. посіб. /
В. В. Луць, М. М. Великанова. – К. : Юрінком Інтер, 2016. – 264 с.

ISBN 978-966-667-665-1

Навчальний посібник містить основні положення договірного права. На підставі чинного цивільного законодавства та сучасних наукових концепцій характеризуються загальні засади договірного права, основні види договірних зобов'язань. Навчальний посібник підготовлений відповідно до чинного законодавства за станом на 01 лютого 2016 р.

Розрахований на викладачів та студентів юридичних та економічних спеціальностей, вузів.